

PRÒLEG

El llibre que el lector té a les mans reuneix les contribucions presentades a la sessió monogràfica *Vil·les, alqueries i cases de camp. Poblament dispers, noves poblacions i urbanitzacions a la Ribera del Xúquer*, celebrada en el marc de la XVII Assemblea d'Història de la Ribera, que va tenir lloc a la Pobla Llarga els dies 18, 19 i 20 de novembre de 2016. L'Assemblea d'Història de la Ribera, que va celebrar la seua primera edició l'any 1980 i fa justament enguany els quaranta anys, reuneix investigadors especialitzats en la història, la geografia i el patrimoni cultural, artístic i documental de la comarca de la Ribera, tant en sessions miscel·lànies, com en d'altres de caràcter monogràfic sobre un tema concret, que és examinat en una llarga perspectiva temporal, des de l'antiguitat, o fins i tot abans, fins els nostres dies. En el cas de la XVII Assemblea l'objecte d'estudi proposat era el poblament dispers, un tema particularment escaient en el cas de la Ribera, la comarca travessada pel riu Xúquer, entre les muntanyes interiors i la mar, on l'assentament humà ha conegut, junt als nuclis concentrats, diverses formes de dispersió, des de les vil·les romanes i les alqueries medievals als horts i masies d'època moderna i les urbanitzacions i segones residències de les últimes dècades.

La Ribera ha estat, en efecte, un territori procliu des d'antic al poblament dispers, ateses les seues condicions geogràfiques i la seua evolució històrica. L'arqueologia ha identificat els primers assentaments humans, als temps encara prehistòrics, a dalt de les muntanyes, en les serres del Port de Càrcer, de l'Énova, de Carcaixent, de Tous, de la Vall del Magre, de Corbera i de Cullera, com no podia ser d'una altra manera en un espai encara dominat en gran mesura per les aigües i les marjals, quan l'Albufera s'estenia des de l'actual València fins a Cullera, i exposat a successives invasions i a una gran inestabilitat política i militar. Amb la *pax romana*, és a dir, la major estabilitat i seguretat que donaren els llargs segles de dominació romana, la població baixà al pla i s'instal·là en nous nuclis sorgits a prop de la Via Augusta, l'antiga Via Heràclea iberica, en el tram entre València i

Xàtiva, mentre el territori s'omplia de vil·les, una mena de finques rurals que feien alhora de centre d'exploració agrària i de segona residència de patricis que vivien a la ciutat. Entre elles, la més important i també, ara, la millor coneguda és, sens dubte, la Vil·la Cornelius, situada en la partida dels Alters, en el terme municipal de l'Énova, entre els rius Xúquer i Albaida i molt prop de la Via Augusta, i ocupada durant quatre-cents anys, entre els segles I i V, i de la qual no se sabia res fins que va ser descoberta de forma casual l'any 2003, durant els treballs previs a la construcció del traçat de l'AVE Madrid-València. La Vil·la Cornelius, riquíssima en mosaics policromats, paviments de marbre, inscripcions epigràfiques, monedes i altres restes materials que permeten documentar diferents aspectes de la vida rural a l'època romana, és objecte de diverses contribucions en aquest llibre, per part de l'equip d'arqueòlegs que va estudiar el jaciment abans que fos soterrat de nou. També hi són presents d'altres vil·les romanes, com l'emplaçada a l'Alteró de la Sénia, al terme de Benimodo, o d'altres de les quals sols s'han descobert troballes en superfície, com la de l'Hort de Camals, a l'entrada de la Poble Llarga des de Carcaixent, o la del Tossalet, a Rafelguaraf. D'altres vil·les ja conegudes en sabem encara poc, com la de la Font de Mussa, a Benifaió; el Sequer de Sant Bernat, el Torrejó, la Muntanyeta de Sant Salvador, Tisneres i la del Molí de Genís, a Alzira; la de la Granja de Sinyent, a Polinyà; les del Castellet i la de l'Estació, a Castelló; la de la partida de Penilla, a Sumacàrcer; la de Ternils, a Carcaixent; la de la Travessa, al Romaní-Sollana; la de Benifaraig, a Alberic; o la de les Foies, a Manuel; per no parlar d'aquelles que només coneixem per l'empremta que han deixat en la toponímia, com a noms de partides rurals, com Vilella, tant a Alzira com a Sueca, però que encara no han estat localitzades i identificades ni, menys encara, excavades i estudiades. Tot i així, les contribucions publicades en aquest llibre constitueixen ja una aportació important al coneixement del poblament romà de la Ribera i també al de la relació entre els nuclis urbans i les finques rurals, alhora agrícoles i residencials, i entre la muntanya i el pla.

Perquè, efectivament, durant els segles de crisi i inseguretat que segueixen a la descomposició de l'ordre romà, les incursions germàniques, la dominació visigoda i la conquesta musulmana, la població deixà les terres baixes i buscà refugi de nou en poblats d'altura. Es tracta dels segles obscurs, de transició de l'antiguitat tardana a l'alta edat mitjana, dels quals a penes en sabem res. Es diuen «obscurs» (*Dark Ages* en anglès), perquè no n'han sobreviscut molts documents escrits, en una època, d'altra banda, en què l'alfabetització i l'ús de l'escriptura havien descendit a nivells mínims. Però tampoc l'arqueologia, encara poc desenvolupada a casa nostra, en contrast amb els progressos assolits en altres comarques i regions, no ha pogut pal·liar el silenci de les fonts escrites. En tot cas, la nova *pax musulmana*, afavorida pels més de cinc segles de dominació islàmica a la regió, propicià

una nova baixada de la muntanya al pla i la Ribera del Xúquer s'omplí de nou de petits assentaments humans escampats per tota la comarca, en primer lloc a la vora del mateix riu, a l'un costat i a l'altre, però també a la vora dels altres cursos fluvials (els rius Sellent, Albaida, Verd o dels Ulls i Magre), al peu de les serres de Càrcer, de la Vall del Magre, de Corbera i de Cullera i, encara, a la vora mateixa del llac de l'Albufera. Molt probablement, algunes d'aquestes alqueries islàmiques es correspondrien amb nuclis de poblament i vil·les d'època romana, reocupades de nou, mentre que d'altres serien centres de nova creació, com delata el seu nom àrab (els nombrosos topònims encapçalats amb la partícula Beni-, plural de Ben o Ibn, i equivalent a «els fills de», «els descendents de») o fins i tot berber (Pierre Guichard suggeria que el nom de Favara podria derivar de «Hawwara», nom d'una tribu o confederació tribal berber). També és veritat que un topònim àrab no necessàriament indica un nou assentament, d'època islàmica, sinó que podria tractar-se d'un nucli antic, romà o fins i tot anterior, que va ser reocupat però amb un nou nom, en àrab. Això, com moltes altres qüestions relatives al poblament històric de la Ribera, només ho podrà dilucidar l'arqueologia, com ha fet, per exemple, en el cas de Benivaire, actualment una partida rural del terme de Carcaixent, i anteriorment una granja del monestir de Valldigna i, abans encara, una alqueria musulmana, però on els treballs arqueològics que s'hi van dur a terme al començament dels anys vuitanta del segle xx van descobrir restes d'ocupació d'època romana.

Una de les contribucions a aquest llibre —que posa al dia una primera aproximació al tema feta pels mateixos autors fa quaranta anys, en les actes de la I Assemblea d'Història de la Ribera, celebrada a Sueca el 1980— inventaria i documenta les vora dues-centes alqueries disseminades pel territori de la Ribera just en el moment de la conquesta cristiana, en la primera meitat del segle XIII. La informació, obtinguda a partir del *Llibre del Repartiment* i d'altres fonts coetànies, permet reconstruir la xarxa de poblament just abans de la conquesta i, per tant, que les alqueries i les seues terres fossen expropiades a la població andalusina autòctona i redistribuïdes entre els nous colons cristians. Les alqueries estaven situades dins el territori d'un castell, que uns historiadors interpreten com a mers recintes fortificats on es refugiava la població en moments de perill, com ara durant una incursió cristiana, mentre que d'altres els assignen una funció superior, de control espacial per part del poder central. En tot cas, la inclusió dins el terme general d'Alzira que va fer Jaume I el 1249 dels castells de Cullera, Corbera, Alfàndec de Marinyén, Càrcer, Sumacàrcer i Montroi, amb els seus respectius termes i alqueries, ben bé podria reflectir la situació immediatament anterior a la conquesta, quan els centres fortificats de la comarca depenien de la *madina* (ciutat) d'Alzira.

Una vegada més, la intervenció arqueològica resulta ineludible. Perquè moltes de les alqueries documentades a mitjan segle XIII desapareixerien en les centúries posteriors, algunes fins i tot poc després de la conquesta. Al contrari que els musulmans, els cristians privilegiaren la concentració del poblament en nuclis grans, potser perquè encara eren pocs en un entorn que continuava estant habitat majoritàriament per musulmans, sobretot a la Ribera Alta. I així el nombre d'assentaments no tardaria a reduir-se a mig centenar, l'actual cinquantena de municipis que conformen la comarca de la Ribera, és a dir, la tercera part dels que hi havia al segle XIII, mentre que d'altres alqueries, totalment abandonades, es convertirien en partides rurals i d'altres, encara, es mantindrien habitades, però com a petites aldees, grups de cases o centres d'explotació rural. És justament en aquesta època, en la baixa Edat Mitjana, quan el terme «alqueria» canvia de significat i de designar, com ho feia en el seu sentit etimològic en àrab (*al-qarya*) una aldea o llogaret, és a dir, un nucli de poblament, passà a denominar una finca rural, amb una o més cases per al propietari o per als seus llogats. En general, el terme *alqueria* es reservarà per a les cases de camp en l'horta, el regadiu, mentre que per a les situades en el secà es farà servir el de *mas*. Alguns dels treballs presentats a la XVII Assemblea i reunits en aquest llibre aborden justament les alqueries de la Ribera, ja en aquesta nova accepció del terme, al final dels segles medievals i els primers temps moderns. Es tracta d'heretats agràries en mans de famílies nobiliàries o del patriciat urbà d'Alzira i Xàtiva i de granges monàstiques, pertanyents sobretot a la Valldigna, un dels molts cenobis de la Ribera, que una desafortunada divisió comarcal feta al segle XX assignà a la veïna Safor. En elles habitaven, segons la grandària, una o més famílies de parcers, arrendataris o tinents emfitèutics, tant cristians com musulmans, mentre que la casa de senyor feia de segona residència dels propietaris, el domicili principal dels quals es trobava normalment a la ciutat.

Les cases de camp i el poblament dispers continuarien sent un tret característic del paisatge rural de la Ribera en els segles següents, com mostra un altre bloc de comunicacions, dedicat ja a l'època més moderna i contemporània. L'expulsió dels moriscos el 1609 i la subsegüent repoblació dels nuclis abandonats amb cristians vells procedents d'altres localitats de la comarca o d'altres comarques tindria també les seues conseqüències sobre el poblament, però no tant com durant la conquesta i la colonització, quatre segles abans. De nou es tornà a privilegiar la concentració i alguns llogarets que havien estat habitats fins aleshores quedaren despoblats. En tot cas, el poblament dispers, que en aquests segles afegí un nou nom per a designar les finques rurals, el d'*horts*, objecte igualment d'algunes de les contribucions aplegades en aquest volum, s'incrementà amb els motors que permetien extraure l'aigua del subsòl i estendre el regadiu al que fins aleshores havia estat domini del secà. El segle XIX i les primeres dècades del XX testimonien

l'eclosió d'aquesta mena de cases de camp –horts, alqueries, masos o masies–, algunes ben sumptuoses, voltades de palmeres –i algunes, fins i tot, d'una exòtica araucària–, i enmig o al costat d'un hort de tarongers. Els mapes topogràfics de l'exèrcit i del servei geogràfic, en les seues diferents escales, permeten identificar i situar moltes d'aquestes edificacions i seguir la seua evolució en el temps. Per altra banda, aquestes cases, tant les més modestes com les més fastuoses, constitueixen un bon exemple de l'arquitectura rural de la comarca i, per tant, del patrimoni artístic riberenc, i algunes d'elles són estudiades també, sota aquest prisma, en aquest volum.

La dispersió del poblament i la construcció de cases aïllades enmig del terme d'alguns municipis, sobretot els dedicats al cultiu de l'arròs, en la Ribera Baixa, va ser també una característica de les últimes dècades del segle XIX i primeres del XX. Mentre els «horts», amb casa, araucària i palmeres, definien el paisatge de tarongerars, als arrossars i la marjal es multiplicaven les edificacions amb tota mena d'annexes –graner, sequer o era, magatzem– en les heretats més grans, i també les casetes més humils, d'una sola peça, on guardar les eines de treball i pernocar-hi eventualment. D'altres, finalment, a mig camí entre les dues, albergaven una població permanent de llogats i jornalers, que servien de mà d'obra barata i pròxima, al costat mateix de les explotacions agrícoles. De la mateixa manera, les casetes i barraques de pescadors que havien anat sorgint en la llengua de terra que separava la marjal i la mar acabarien consolidant-se i donant lloc a nous nuclis de poblament al llarg de la costa.

Paral·lelament, s'hi anaren construint també, primer de forma esporàdica i després de manera cada vegada més sostinguda, xalets i segones residències on passar les vacances estivals. El Perelló, un antic poble de pescadors en el terme de Sueca, va veure així com, al costat de les petites i tradicionals casetes de voramar, s'erigien edificacions més esplèndides i amb tota mena de comoditats, sobretot a la part que donava al canal per on l'Albufera desaigua a la mar, conegut popularment com el pantà. Inicialment reservat a les poques famílies benestants que podien permetre's un xalet a la muntanya o una casa vora la mar, l'estiueig anà estenent-se a poc a poc a la resta de la societat, especialment a la segona meitat del segle XX i gràcies també a la revolució en els transports que suposaren tant l'establiment de línies regulars d'autobusos com, sobretot, la difusió i generalització de l'automòbil particular. Si al final del segle XIX i principis del XX, el fenomen es limitava encara, com s'apunta en un dels treballs publicats en aquest volum, a les cases-horts d'Alzira i Carcaixent, les vil·les burgeses de Benifaió, Corbera o l'Alcúdia i les cases construïdes per arrossers rics en les platges del Perelló i Les Palmeres, un segle més tard havia impregnat tot el cos social i es manifestava en l'eclosió de segones residències –és a dir, aquelles que «només són utilitzades una part de l'any, de forma estacional,

periòdica o esporàdica i no constitueixen residència habitual»— i de noves urbanitzacions, sorgides per tot arreu, a la costa i a l'interior rural.

El fenomen tradueix, sens dubte, el creixement econòmic i les transformacions socials de les últimes dècades, sobretot a partir dels anys seixanta, i també l'impacte del turisme, tant interior com exterior, i la seua desmesurada demanda de nous habitatges. A les construccions caòtiques i fins i tot il·legals dels anys setanta i vuitanta, moltes d'elles sense els serveis mínims d'habitabilitat, seguiren a partir dels noranta urbanitzacions planificades, impulsades per la nova figura del promotor, de vegades amb un gran component especulatiu, que no limitaren la seua actuació a les platges del litoral o les valls i muntanyes de l'interior, sinó que l'estengueren fins i tot als afores mateixos dels nuclis de poblament tradicionals. Tot això, i no només els abusos urbanístics, no podia sinó generar nombrosos problemes de tota mena, ambientals, de subministrament d'aigua potable, de gestió de les aigües residuals, de contaminació atmosfèrica, lumínica i acústica, de qualitat de vida, en última instància. El volum acaba justament amb el plantejament d'aquests problemes, que són d'ara mateix i que d'alguna manera corroboren un dels principals propòsits de les sessions monogràfiques de l'Assemblea d'Història de la Ribera: abordar un tema —des del poblament i l'organització del territori als sistemes de regadiu, les riuades i inundacions, les xarxes viàries, l'ensenyament o la salut— en la llarga perspectiva històrica, a través dels segles, examinar-ne la situació actual i proposar i debatre solucions de futur.

Tant o més que els historiadors, els tècnics i els polítics podran trobar en aquest llibre, a més d'informació precisa, una llarga perspectiva temporal des de la qual acarar i tractar de resoldre els problemes de l'avui i del demà, si més no, en aquest cas, els derivats de l'eclosió d'urbanitzacions i segones residències i d'un poblament cada vegada més dispers, però que demanda els mateixos serveis que els del poblament concentrat tradicional. Per la nostra part, no ens queda més que agrair a tots els autors la seua col·laboració, fruit de recerques especialitzades individuals o col·lectives, en el marc de projectes d'investigació, que és al capdavant el que ha fet possible aquest llibre. Un agraïment que voldríem fer extensiu igualment a tots els participants en la XVII Assemblea d'Història de la Ribera, a les institucions que van col·laborar en la seua organització i, molt especialment, a l'Ajuntament de la Poble Llarga i la Universitat de València, que han estat sempre al darrere, de manera molt activa, primer, de la celebració de la trobada científica i, després, de la publicació de les actes, que és finalment el que queda i el que justifica el treball dels investigadors i l'esforç dels organitzadors.

Joan Català - Antoni Furió
Desembre 2020